

Iran on the Brink of a Geopolitical Crossroads; Challenges Arising from the Probable Scenario of the Zangezur Corridor

Sayed Mahdi Mousavi Shahidi^{1✉} | **Valiallah Vahdaninia**² |

Sayed Naser Hosseini³

1- Assistant professor of geopolitics. IRI Military Command and Staff University, Tehran, Iran. (Corresponding Author) E-mail: m.moosavishahidi@casu.ac.ir

2- Assistant professor of Public Policy. IRI Military Command and Staff University, Tehran, Iran. E-mail: vyvnia@casu.ac.ir

3- Assistant professor of Defense Strategic Management. IRI Military Command and Staff University, Tehran, Iran.

E-mail: sn.hosseini2002@gmail.com

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received:

2024-11-29

Received in

revised form:

2025-1-14

Accepted:

2025-1-17

Published online:

2025-2-19

Keywords:

Iran, Azerbaijan,

Zangezur

Corridor,

Geopolitical

challenge

ABSTRACT

Background and Objective: Establishing the Zangezur corridor will present significant geoeconomic, geopolitical, and geocommunicational challenges and crises for Iran. This research aims to identify the primary geopolitical challenges the Zangezur corridor poses to Iran while examining the historical trends of Iran's Policy in the South Caucasus region.

Methodology: In this qualitative research, a descriptive-analytical approach was employed while consulting various scientific resources and expert panels. Additionally, ArcGIS software was utilized for mapping, and Smart Art tools were used for diagramming.

Findings: The key challenges associated with the Zangezur Corridor include the rise of ethnic tensions within Iran, the creation of geographical continuity among the Turkic-speaking member states, and the increased influence of Turkey in the expansive maritime region of the Caspian energy trade. Additionally, these developments may diminish Iran's bargaining power vis-à-vis Turkey and Azerbaijan in the geopolitical landscapes of the South Caucasus and Central Asia while potentially excluding Iran from crucial oil and gas energy corridors extending south and north of the Aras.

Conclusion: The Zangezur Corridor presents a significant geopolitical challenge that could escalate into a geopolitical crisis for Iran in various dimensions, including ethnic, geocommunication, hydro-political, and geo-economic aspects. The study concludes with recommendations for addressing these challenges.

Cite this article: Mousavi Shahidi, M. Vahdaninia, V. and Hosseini, S. N. (2025). Iran on the Brink of a Geopolitical Crossroads: Challenges Arising from the Probable Scenario of the Zangezur Corridor. *Defensive Future Studies*, 9(35), 1- 25.

DOI: [10.22034/dfs.2025.2047082.1856](https://doi.org/10.22034/dfs.2025.2047082.1856)

Publisher: IRI Military Command and Staff University

Extended Abstract

Background and Objective:

After establishing full control over Karabakh in 2023, Azerbaijan, Turkey, and Russia sought to launch the Zangezur Corridor to geographically connect the Turkic world. Azerbaijan's attempt to seize the 44 km border area between Iran and Armenia has faced strong opposition from Iran, which views the corridor's potential as a threat to one of its key geo-communication routes to Europe. Azerbaijan aims to merge the Autonomous Republic of Nakhchivan with its territory, effectively cutting off Iran's access to the South Caucasus and Europe, disrupting Armenia's connection with Iran, and putting Iran in a challenging position. The formation of the Zangezur Corridor poses significant geo-economic, geopolitical, and geo-communication challenges for Iran. This research intends to examine Iran's historical role in the South Caucasus region and answer the question: What are the most significant geopolitical challenges posed by the launch of the Zangezur Corridor for Iran?

Methodology:

This research employs an applied purpose with a descriptive-analytical approach rooted in qualitative research. In addition to utilizing library resources, information was gathered from the expert desk of the Iranian Defense-Strategic Studies Group. The data analysis is qualitative and based on logical reasoning and critical thinking. Additionally, ArcGIS software was used for mapping, and SmartArt was used to create diagrams.

Findings:

Azerbaijan gained strength and attacked Armenia in 2010, reclaiming 20% of its territory and taking control of more than half of Karabakh. Azerbaijan was unwilling to sign a ceasefire, believing that Karabakh belonged entirely to them. The country sought to alter the geopolitical balance in the South Caucasus and enhance its geopolitical influence in the region. Turkey has consistently supported Azerbaijan, reflecting the close relations between the two nations, with Erdogan famously stating, "We are one soul in two bodies." In alignment with these developments, the "Organization of Turkic-speaking Countries" was established in 2009, leading both countries to recognize the need for a corridor to connect the Turkic world, bolster their geopolitical weight, and facilitate the transit and transportation of goods. Consequently, efforts were made to control part of Armenia's Syunik province to establish this corridor.

As a result, the Karabakh conflict concluded in 2023, and the region was cleared of Armenians. However, the issue of the Zangezur Corridor, which holds considerable importance for Iran, remained contentious. Azerbaijan aimed to establish this corridor immediately after seizing Karabakh. It is also notable that Russia supported Azerbaijan in its control over Karabakh and the Zangezur Corridor. This support was influenced by Armenia's shifting foreign policy, with Pashinyan indicating that the Russians had turned their backs on them. The alteration in Russia's stance was largely due to Armenia's westward alignment in its foreign policy. Thus, discussions regarding the Zangezur Corridor arose shortly after the Karabakh crisis.

Discussion and Conclusion:

The most critical consequences of this crisis for Iran include:

1. The resolution of the Karabakh conflict has limited Iran's geopolitical presence north of the Aras River. Iran remains a passive observer of current developments and will continue to struggle with its diminished security, economic, and political mechanisms and relations in this region, cultivated over the past three decades.
 2. Turkey and Russia are gradually positioning themselves as strategic partners in their efforts to diminish American influence in the Caucasus. Their ultimate goal is to establish spheres of influence throughout the region, evident in recent conflicts in Syria, Libya, the Mediterranean, and the Caucasus.
 3. The role of America in the Caucasus has substantially diminished since the 2008 war, leaving Georgia to fend for itself. The Azerbaijan-Armenia war marked an end to significant American intervention in the region, allowing Russia to return as a mediator while reducing Western influence.
 4. The Caspian energy corridor, which attracts interest from Britain and Israel, is planned to connect Turkmenistan and Kazakhstan to the south of Baku, continuing to Zangal and then Nakhchivan. Iran risks losing out in this energy competition.
 5. Any energy and railway corridor established along the edges of Iran's borders will create geopolitical security for the countries and companies controlling them, imposing a new geopolitical landscape on Iran.
- Establishing a new corridor connecting Turkey to Azerbaijan through Nakhchivan will confront Iran with various geopolitical challenges.

ایران در آستانه یک تقاطع ژئوپلیتیک؛ چالش‌های ناشی از سناریوی محتمل کریدور زنگزور

سید مهدی موسوی شهیدی^۱ | ولی اله وحدانی نیا^۲ | سید ناصر حسینی^۳

- ۱- استادیار جغرافیای سیاسی، دانشگاه فرماندهی و ستاد ارتش جمهوری اسلامی ایران، تهران، ایران.
(نویسنده مسئول) ایمیل: m.moosavishahidi@casu.ac.ir
- ۲- استادیار سیاست‌گذاری عمومی، دانشگاه فرماندهی و ستاد ارتش جمهوری اسلامی ایران، تهران، ایران.
ایمیل: yvnia@casu.ac.ir
- ۳- استادیار مدیریت راهبری دفاعی، دانشگاه فرماندهی و ستاد ارتش جمهوری اسلامی ایران، تهران، ایران.
ایمیل: sn.hosseini2002@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله:	هدف: تأسیس دالان زنگه‌زور چالش‌ها و بحران‌های ژئواکونومیک، ژئوپلیتیکی و ژئوترباطی برای ایران به وجود خواهد آورد. این پژوهش ضمن بررسی روند تاریخی سیاست ایران در منطقه قفقاز جنوبی، به دنبال شناسایی مهم‌ترین چالش‌های ژئوپلیتیکی راه‌اندازی کریدور زنگه‌زور برای ایران است.
تاریخچه مقاله:	روش: در این پژوهش کیفی، با رویکردی توصیفی - تحلیلی، علاوه بر میز خبرگی به طیف گسترده‌ای از منابع علمی مراجعه شده است. همچنین، از نرم‌افزار Arc Gis در راستای ترسیم نقشه و از ابزار Smart Art در راستای ترسیم اشکال استفاده شده است.
تاریخ دریافت:	یافته‌ها: مهم‌ترین چالش‌های کریدور زنگه‌زور عبارت‌اند از: چالش قومیت‌گرایی در ایران، ایجاد پیوستگی جغرافیایی بین کشورهای عضو سازمان ترک‌زبان، افزایش نفوذ ترکیه در منطقه و حوزه دریایی تجاری انرژی خزر، کاهش قدرت چانه‌زنی ایران نسبت به ترکیه و آذربایجان در قلمروهای ژئوپلیتیکی قفقاز جنوبی و آسیای مرکزی و حذف ایران از کریدور انرژی به ترکیه در مسیر ارس.
تاریخ پذیرش:	نتیجه‌گیری: کریدور زنگه‌زور به‌عنوان یک چالش ژئوپلیتیکی می‌تواند در آینده کانون بحران ژئوپلیتیکی برای ایران در ابعاد قومیتی، ژئوترباطی، هیدروپلیتیکی و ژئواکونومیک باشد. در پایان توصیه‌هایی ارائه شده است.
تاریخ انتشار:	
کلیدواژه‌ها:	
آذربایجان، ایران، کریدور زنگه‌زور، چالش ژئوپلیتیک	

استناد: موسوی شهیدی، سید مهدی؛ وحدانی نیا، ولی اله و حسینی، سید ناصر. (۱۴۰۳). ایران در آستانه یک تقاطع ژئوپلیتیک: چالش‌های ناشی از سناریوی محتمل کریدور زنگزور. آینده‌پژوهی دفاعی، ۹(۳۵)، ۲۵-۳۵.

DOI: [10.22034/dfs.2025.2047082.1856](https://doi.org/10.22034/dfs.2025.2047082.1856)

ناشر: دانشگاه فرماندهی و ستاد ارتش جمهوری اسلامی ایران

مقدمه

پیرامون دریای خزر دو منطقه ژئوپلیتیکی مهم، آسیای مرکزی و قفقاز، قرار دارد که از نظر جغرافیای ملی و منطقه‌ای بخش مهمی از قلمرو سرزمینی امپراتوری‌های تاریخ - تمدنی و فرهنگی ایران بوده است. در این میان حوزه ژئوپلیتیکی قفقاز جنوبی که در غرب دریای خزر قرار دارد در دوره ضعف و آنتروپی^۱ (بی‌نظمی سیستمی) قدرت قاجار در عصر فتحعلی‌شاه و جنگ‌های اول و دوم ایران و روسیه تزاری (۱۸۰۳ تا ۱۸۱۳ و ۱۸۲۶ تا ۱۸۲۸) بر اساس دو عهدنامه گلستان و ترکمنچای (کسروی و بهزادی، ۱۳۹۸) از ایران جدا شد.

این منطقه که همچنان به‌عنوان بخشی از ژئوپلیتیک ناپایدار ایران طی دو سده اخیر باقی‌مانده، امنیت ملی و توسعه ملی ایران را تحت تأثیر خود قرار داده است. با فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی این منطقه ژئوپلیتیکی کوچک (اندکی بزرگ‌تر از استان کرمان) اما پر تنش در شمال ایران، بیش از منطقه آسیای مرکزی با پنج کشور، امنیت ملی ایران را متأثر کرده است.

در این منطقه ایران با دو کشور آذربایجان و ارمنستان همسایه و با گرجستان هم‌جوار است. از یک‌سو این منطقه ژئوپلیتیکی از بُعد پیوندهای جغرافیایی، فرهنگی، امنیتی و منابع انرژی برای ایران دارای اهمیت است. از سوی دیگر، علاوه بر وجود ظرفیت‌ها، این منطقه کانون تنش‌ها و اختلافات سرزمینی آذربایجان، ارمنستان و گرجستان بوده که یک حوزه ژئوپلیتیکی مهم برای ایفای نقش بازیگران منطقه‌ای (ترکیه و روسیه) و حضور یا اعمال نفوذ بازیگران فرامنطقه‌ای (اسرائیل، آمریکا، اتحادیه اروپا، چین، هند، پاکستان و عربستان) شده است و این در حالی است که با توجه به قدمت تاریخی و مجاورت و چالش‌های ژئوپلیتیکی، این منطقه برای کشور ایران اهمیت دارد. در این میان، آذربایجان بیشترین پیوندهای جغرافیایی، انسانی، فرهنگی و تاریخی را با پیکره اصلی جنوبی خود یعنی ایران دارد و در عین حال بیشترین تنش ژئوپلیتیکی ایران در منطقه قفقاز جنوبی با همین کشور است که با توجه به جهت‌گیری‌های آذربایجان در آینده این تنش‌ها بیشتر نیز خواهد شد.

آذربایجان پس از تسلط کامل بر قره‌باغ در سال ۲۰۲۳، تمام تلاش خود را با همراهی ترکیه و روسیه در راستای راه‌اندازی کریدور زنگه‌زور و اتصال جغرافیایی جهان ترک انجام داده است. از همین‌رو، سناریوی آذربایجان برای تصرف ۴۴ کیلومتر مرز مشترک ایران و ارمنستان جهت پیوستن به جمهوری خودمختار نخجوان، به واسطه بسته شدن یکی از مهم‌ترین راه‌های ژئوارتباطی ایران با اروپا و قطع ارتباط ایران با قفقاز جنوبی و اروپا و قطع مرز همسایگی ارمنستان

و ایران و در تنگنا قرار دادن ایران، مخالفت شدید ایران را به دنبال داشته است (گزارش میز خبرگی، ۱۴۰۳).

به‌هرحال، شکل‌گیری دالان زنگه‌زور چالش‌ها و بحران‌های ژئواکونومیک، ژئوپلیتیکی و ژئوارتباطی برای ایران به وجود خواهد آورد؛ بنابراین این پژوهش ضمن بررسی روند تاریخی سیاست ایران در منطقه قفقاز جنوبی، به دنبال پاسخ به این سؤال است که مهم‌ترین چالش‌های ژئوپلیتیکی راه‌اندازی کریدور زنگه‌زور برای ایران چیست؟

پیشینه و مبانی نظری پژوهش

پیشینه پژوهش

سناریوی دالان زنگه‌زور پس از الحاق کامل قره‌باغ به آذربایجان در سال ۱۴۰۲ و با توجه به چالش‌های ژئوپلیتیک برای ایران، به‌عنوان یک موضوع نو در حوزه ژئوپلیتیک و روابط بین‌الملل مطرح شده است که کمتر به‌وسیله اندیشمندان موردبحث و بررسی قرار گرفته است و این مهم نشان‌دهنده نوآوری این پژوهش است. بااین‌حال مواردی نیز وجود دارد که به‌صورت جانبی بر بحث دالان زنگه‌زور تأکید شده است که در ادامه می‌آید.

طالعی‌حور و مهدی‌پور در سال ۱۴۰۳ در مقاله‌ای «ترکیه و نقش آن در روابط ایران و جمهوری آذربایجان» را موردبررسی قرار دادند و به این نتیجه رسیدند که مهم‌ترین هدف ترکیه در قفقاز حضور و نفوذ سیاسی، اقتصادی و امنیتی درازمدت است که این اهداف را با همکاری آذربایجان دنبال می‌کند. علاوه بر پیوندهای زبانی، قومی و فرهنگی بین جمهوری آذربایجان و ترکیه، ترکیبی از عوامل مختلف سیاسی، دفاعی و اقتصادی نیز در نزدیکی روابط دو کشور به یکدیگر مؤثر بوده که نقش مهمی در امنیتی‌شدن روابط ایران و جمهوری آذربایجان داشته است.

قربانی و رئیسی‌نژاد در سال ۱۴۰۳ در مقاله‌ای «سیاست خارجی ایران در جنگ دوم قره‌باغ: عوامل و رویکرد» را موردبررسی قرار دادند و به این نتیجه رسیدند که کلان روایت «قره‌باغ، خاک اسلام است» و رویکرد کلی جمهوری اسلامی ایران بحران قره‌باغ را متأثر کرده است. عدم اجماع در داخل، مداخلات با روسیه، دشمنی اسرائیل، رقابت با ترکیه و تقابل با نظام بین‌الملل از عوامل مؤثر بر کنشگری ایران در این جنگ بود. در جنگ دوم، ایران با اهمال از توان و اراده جمهوری آذربایجان و ناتوانی در ایجاد توازن میان دو روایت «پیوندهای دیرینه مذهبی، فرهنگی و تاریخی و تکلیف حمایتی جمهوری اسلامی از شیعیان» و «بستر تجزیه‌طلبانه در استان‌های آذری‌نشین ایران» به اعلام بی‌طرفی و کنشگری لفظی بسنده کرد. ایران پس از تسلط باکو بر مناطق مورد مناقشه هم‌مرز با ایران، با درک دیر هنگام از اراده جمهوری آذربایجان، با بلا تکلیفی به کنشگری پرداخت و به دلیل مشخص‌نبودن جزئیات طرح ابتکاری و عدم رایزنی و فعالیت دیپلماتیک

گسترده، با بند مربوط به ارتباط بین مناطق غربی جمهوری آذربایجان با جمهوری خودمختار نخجوان در توافق نامه مسکو غافلگیر شد که دستاویزی برای طرح کریدور زنگه‌زور شد. ناصری و شکوری هم در سال ۱۴۰۳ در مقاله‌ای «ایران و ژئوپلیتیک دالان زنگه‌زور» را مورد بررسی قرار دادند و به این نتیجه رسیدند که کشور آذربایجان به دنبال اهدافی نظیر ایجاد دالان تورانی ناتو و منبع انرژی هست و درنهایت این زیاده‌خواهی به محاصره ایران در شمال غرب و از دست دادن یکی از گذرگاه‌ها و شاهراه‌های قدیمی منتهی می‌شود.

مفاهیم نظری پژوهش

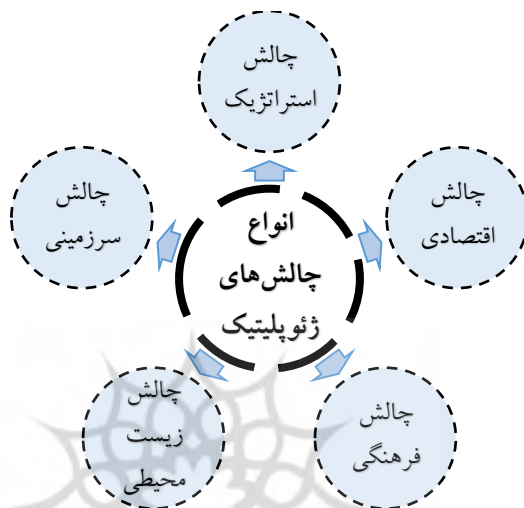
مفهوم ژئوپلیتیک

ایولاکوست معتقد است ژئوپلیتیک رقابت و تنش میان کشورها بر سر قلمرو جغرافیای است؛ بنابراین ژئوپلیتیک از نقش‌آفرینی سیاسی - محیطی در مفهوم قدرت صحبت می‌کند. لاکوست بر ترکیب جغرافیا، سیاست و قدرت تأکید می‌کند و معتقد است ژئوپلیتیک، با ترکیب سه متغیر «جغرافیا»، «قدرت» و «سیاست» از رویدادها و الگوهای رفتاری تا سازمان‌دهی گروه‌های انسانی را در ارتباط با یکدیگر تعیین می‌کند. مفاهیم و برداشت‌های رایج از قدرت بر پیوستاری از توانایی، اقتدار، شهرت، کاریزما، خرد و اسلحه منطبق است (Lacoste, Y, 1988).

چالش ژئوپلیتیک

ایجاد وضعیت برای یک دولت یا کشور بر پایه عوامل ثابت و متغیر ژئوپلیتیکی، چالش ژئوپلیتیک نامیده می‌شود که طی آن سیاست آن کشور با استفاده از متغیرها و عوامل جغرافیایی تحت تأثیر قرار می‌گیرد. به دیگر سخن، از رهگذر به‌کارگیری عوامل و ارزش‌های جغرافیایی علیه کشور رقیب، سیاست و راهبرد ملی آن‌ها دچار انفعال می‌شود. واحدهای سیاسی برای تضعیف قدرت، منافع و مصالح کشور رقیب از عوامل و روش‌های مختلفی بهره می‌گیرند. عناصر و ارزش‌های جغرافیایی اعم از متغیر و ثابت، طبیعی و انسانی، مکانی و فضایی از آن دست روش‌ها و ابزارها هستند و باعث می‌شوند تا بازیگر خواسته‌ها و اراده خود را بر واحدهای سیاسی رقیب تحمیل کند. هدف اولیه هر چالش ژئوپلیتیکی، منفعل‌سازی طرف مقابل برای تغییر رفتار است (حافظ‌نیا، ۱۳۸۵). جفری کمپ و رابرت هارکاوی در کتاب جغرافیای استراتژیک خاورمیانه، بر چهار گروه از عواملی تأکید دارند که دارای مشخصات جغرافیایی هستند و می‌توانند منشأ اختلافات، چالش و تنش میان کشورها شوند. مهم‌ترین این موارد شامل اختلافات سرزمینی لاینحل، کمبود آب و مناقشه بر سر آب، روندهای جمعیتی همچون مهاجرت و جنگ‌های قومی - مذهبی است (Kemp & Harkavy, 1997). پیترو هاگت در کتاب «جغرافیا؛ ترکیبی نو» مدل

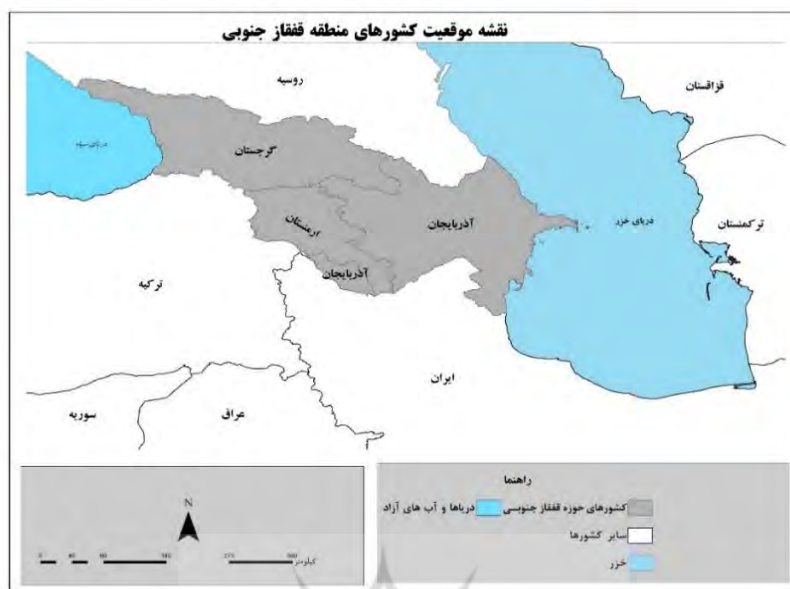
هایپوتیتکا را ارائه می‌کند و بر ۱۲ عامل جغرافیایی تأکید دارد که منجر به چالش و تنش یک کشور با همسایگانش می‌شود. مهم‌ترین عوامل مورد تأکید هاگت شامل مؤلفه‌هایی نظیر موقعیت جغرافیایی، مرزهای طبیعی، آب، رودخانه‌های بین‌المللی و قومیت است (Haggett, 2001). در مجموع انواع چالش‌های ژئوپولیتیک را می‌توان به شکل زیر ترسیم کرد:

شکل شماره ۱: انواع چالش‌های ژئوپولیتیک. ترسیم: نگارندگان

محیط‌شناسی قفقاز جنوبی

منطقه قفقاز سرزمینی کوهستانی، افسانه‌ای و زیباست که محدوده‌ای به وسعت ۴۰۰ هزار کیلومترمربع و جمعیتی حدود ۲۴ میلیون نفر دارد. قلمرو شرقی این منطقه جغرافیایی به کرانه‌های غربی دریای خزر و قلمرو غربی آن به سواحل زیبا و آرام دریای سیاه منتهی و محدود می‌شود. جنوب منطقه قفقاز از طریق آذربایجان و ارمنستان، دو کشور این منطقه با نواحی شمال غربی ایران و جنوب شرقی ترکیه همسایه است و از طرف شمال نیز به دشت‌های ناامن روسیه به نام چاله کوما - مانیچ ختم می‌شود (این دشت ناامن جنوب روسیه زمینه‌ساز تصرف نواحی کوهستانی قفقاز را فراهم ساخت). رشته‌کوه‌های قفقاز بزرگ (کوه قاف افسانه‌ای)، به طول ۱۵۰۰ کیلومتر از وسط سرزمین قفقاز می‌گذرد که نام منطقه قفقاز برگرفته از این رشته‌کوه تاریخی است. این رشته‌کوه منطقه قفقاز را به دو بخش شمالی و جنوبی تقسیم می‌کند. در جنوب این ارتفاعات تاریخی سه کشور آذربایجان، ارمنستان و گرجستان قرار دارند (زارعی و موسوی شهیدی، ۱۴۰۳).

نقشه شماره ۱: نقشه موقعیت جغرافیایی کشورهای قفقاز جنوبی
(ترسیم: نگارندگان، ۱۴۰۳)

در جدول زیر ویژگی‌های اجتماعی کشورهای حوزه قفقاز جنوبی آورده شده است.

جدول شماره ۱: شاخص‌های اجتماعی کشورهای حوزه قفقاز جنوبی در سال ۲۰۲۲ (Worldbank, 2023)

کشور	جمعیت (میلیون نفر)	نرخ رشد جمعیت (درصد)	مهاجرت خالص	شاخص سرمايه انساني
آذربایجان	۱۰۱۷۵۰۱۶	۰.۴	۱۰۸۴	۰.۶
ارمنستان	۲۷۸۰۴۶۹	-۰.۴	-۱۲۸۲۵	۰.۶
گرجستان	۳۷۱۲۵۰۲	۰.۱	-۲۷۳۴	۰.۶

منطقه قفقاز با ویژگی‌های جغرافیایی خود دروازه رفت‌وآمدهای تاریخی اقوام بوده است به همین دلیل حدود ۵۰ قوم در این منطقه جغرافیایی زندگی می‌کنند که از سه خانواده قفقازی، هند-اروپایی و ترک - آلتایی هستند و سه دین توحیدی اسلام (اکثریت مردم)، مسیحیت و یهود (اقلیت)، در کنار یکدیگر چشم‌اندازهای فرهنگی متفاوت و متضادی را ایجاد کرده‌اند. شاید عبارت فرهنگی معروف «قفقاز موزاییک اقوام» بی‌مناسبت با این منطقه جغرافیایی - تاریخی نباشد. از نظر سیاست دولت روسیه در برخورد با مسائل جمهوری‌های پیرامون، منطقه قفقاز در دکترین نظامی روسیه که در سال ۱۹۹۳ و ۲۰۲۱ تدوین شده به‌عنوان منطقه‌ای بسیار مهم مورد توجه

قرار گرفته است. چالش‌های ژئوپلیتیکی بزرگی چون مسئله قره‌باغ، آبخازستان، اوستیا و چچن پس از فروپاشی شوروی به بحرانی منطقه‌ای تبدیل شدند. حوادث قفقاز باعث محرومیت ترانزیتی ایران با قفقاز، روسیه و دریای سیاه شده است (زارعی و موسوی شهیدی، ۱۴۰۳).

بررسی وضعیت ژئواکونومیک کشورهای قفقاز جنوبی نشان می‌دهد که این حوزه ژئوپلیتیکی چون در حد فاصل آسیا و اروپا قرار گرفته است، اهمیت بسیار بالایی به خصوص در راستای ترانزیت و جغرافیای حمل‌ونقل دارد. وابستگی شدید گاز اروپا به این منطقه باعث اهمیت این حوزه از بُعد ژئوپلیتیک دسترسی شده است (زارعی و موسوی شهیدی، ۱۴۰۳). از سوی دیگر بررسی شاخص‌های اقتصادی کشورهای حوزه قفقاز جنوبی نشان می‌دهد که آذربایجان در سال ۲۰۲۲، ۷۸ میلیارد دلار تولید ثروت کرده و این رقم برای ارمنستان ۱۹ میلیارد دلار بوده و گرجستان نیز ۲۴ میلیارد دلار در سال ۲۰۲۲ تولید ثروت انجام داده است. نکته حائز اهمیت تولید ثروت کشورها به ازای هر نفر است. برای آذربایجان تولید ثروت به ازای هر نفر در سال ۲۰۲۲ رقم ۷۷۳۶ دلار را نشان می‌دهد و ارمنستان نیز ۷۰۱۴ دلار به ازای هر نفر در سال ۲۰۲۲ تولید ثروت انجام داده و این رقم برای گرجستان ۶۶۲۷ دلار بوده است. بررسی نرخ رشد اقتصادی کشورها نیز نشان می‌دهد که آذربایجان نرخ رشد اقتصادی ۴/۶ را در سال ۲۰۲۲ به ثبت رسانده و این رقم برای ارمنستان ۱۲/۶ بوده و گرجستان نرخ رشد ۱۰/۱ را در سال ۲۰۲۲ به ثبت رسانده است. در ادامه در جدول زیر شاخص‌های اقتصادی کشورهای قفقاز جنوبی در سال ۲۰۲۲ آورده شده است (Worldbank, 2023).

جدول شماره ۲: شاخص‌های اقتصادی کشورهای حوزه قفقاز جنوبی ۲۰۲۲ (Worldbank, 2023)

کشور	تولید ناخالص داخلی (میلیارد دلار)	تولید ناخالص داخلی به ازای هر نفر (دلار)	نرخ رشد اقتصادی	درصد بیکاری	تورم
آذربایجان	۷۸/۷	۷۷۳۶	۴/۶	۵/۵	۱۳/۹
ارمنستان	۱۹/۵	۷۰۱۴	۱۲/۶	۱۲/۶	۸/۶
گرجستان	۲۴/۶	۶۶۲۷	۱۱/۳	۱۱/۳	۱۱/۹

بررسی نرخ رشد اقتصادی این کشورها به خصوص پس از شکل‌گیری ارمنستان و آذربایجان در سال ۱۹۹۱ نشان می‌دهد که نرخ رشد اقتصادی از ۰/۷- در سال ۱۹۹۱ به ۱۱/۱ درصد در سال ۲۰۰۰ و سپس به ۵ درصد در سال ۲۰۱۰ و نهایتاً به ۴/۶ درصد در سال ۲۰۲۲ رسیده است. برای ارمنستان بررسی نرخ رشد اقتصادی نشان می‌دهد که از ۱۱/۷- در سال ۱۹۹۱ به ۵/۹ درصد در سال ۲۰۰۰ و سپس به ۲/۲ درصد در سال ۲۰۱۰ و نهایتاً به ۱۲/۶ درصد در سال

۲۰۲۲ رسیده است. همچنین بررسی نرخ رشد اقتصادی گرجستان نشان می‌دهد که از ۲۱/۱- درصد در سال ۱۹۹۱ به ۱/۸ درصد در سال ۲۰۰۰ و سپس به ۶/۲ درصد در سال ۲۰۱۰ و نهایتاً به ۱۱/۳ درصد در سال ۲۰۲۲ رسیده است (زارعی و موسوی شهیدی، ۱۴۰۳).

روش‌شناسی

روش تحقیق به‌گونه‌ای طراحی شده است که از اعتبار و دقت بالایی برخوردار باشد. در این پژوهش که با هدف کاربردی و به‌صورت توصیفی - تحلیلی انجام شده است از رویکرد کیفی برای درک عمیق‌تر پدیده‌ها بهره برده شد. برای جمع‌آوری و تحلیل اطلاعات، علاوه بر مرور اسناد و متون معتبر، از میز خبرگی مرکز دیده‌بانی و مطالعات دفاعی - راهبردی ایران در دافوس ارتش جمهوری اسلامی ایران استفاده شده است که این انتخاب به ما امکان داد داده‌های جامع و معتبری را گردآوری کنیم. تجزیه و تحلیل داده‌ها به‌صورت روایی و مبتنی بر تفکر انتقادی انجام شد که این روش به ما کمک کرد تا معانی عمیق‌تری از داده‌ها استخراج کنیم و ارتباطات موجود را به‌خوبی شناسایی کنیم. برای افزایش اعتبار یافته‌ها هم از چندین منبع مختلف در تأیید استدلال‌ها و نتیجه‌گیری استفاده شد. همچنین در این پژوهش از نرم‌افزار Arc Gis در راستای ترسیم نقشه‌های دقیق جغرافیایی و از ابزار Smart Art در راستای ترسیم اشکال بصری استفاده شده است. این ابزارها به ما کمک کرد تا نتایج تحقیق را به‌صورت بصری و قابل فهم ارائه داده و ارتباطات فضایی را به‌وضوح نمایش دهیم.

تجزیه و تحلیل داده‌ها

بخش اول: آذربایجان و ترانزیت منابع انرژی

آذربایجان پس از استقلال در اکتبر ۱۹۹۱ در شرایط بسیار دشواری از نظر ژئوارتباطی قرار گرفت. زمانی که آذربایجان بخشی از بزرگ‌ترین امپراتوری بود که از شرق دور تا اروپای مرکزی استمرار داشت، آشکار شد که آذربایجان کشوری محصور در خشکی است که دسترسی به دریاهای آزاد نداشت و از مسیرهای تجاری اصلی دور بود. مسیرهای سنتی از طریق کالاهایی که در گردش بودند از بین رفتند. آذربایجان برای وفق خود با شرایط جدید باید به بازیگران جدیدی که در منطقه ظهور کرده بودند تکیه می‌داد و با آن‌ها همکاری می‌کرد. علاوه بر این، آذربایجان در اواسط دهه ۲۰۰۰ پروژه‌های ارتباطی خود را آغاز کرد؛ زیرا منابع اضافی از صادرات هیدروکربن به دست آورد. از دهه ۲۰۰۰، گسترش اتحادیه اروپا، ناتو و ظهور چین شرایط ساختاری جدیدی را در اطراف آذربایجان ایجاد کرد. شایان ذکر است که پروژه‌های انرژی و حمل‌ونقل آذربایجان نیز در پیدایش این شرایط مؤثر بوده است. زمانی که آذربایجان در موقعیت نامناسبی قرار داشت به چهارراه خطوط ارتباطی اوراسیا ختم شد. اکنون متصدیان امور در آذربایجان سیاست‌های

متفاوتی را برای استفاده از این موقعیت شکل می‌دهند. هدف نهایی این است که یک پیوند بین شرق و غرب، جنوب و شمال باشد. برای انجام این کار، آذربایجان نه تنها حمل و نقل، بلکه انرژی و اتصال دیجیتال را در اولویت برنامه‌های خود قرار داده است (گزارش میز خبرگی، ۱۴۰۳). بعد از مشارکت در اتصال انرژی، آذربایجان کارهای قابل توجهی انجام داده است. اغراق آمیز نیست اگر بگوییم کریدورهای انرژی جنوبی که دریای خزر را به بازارهای اروپایی وصل می‌کند، تماماً از آذربایجان شروع شده است. مجموع سرمایه‌گذاری برای پروژه‌ها در چارچوب کریدورهای گاز جنوبی طبق برخی برآوردها تاکنون به بیش از ۴۰ میلیارد دلار رسیده است (Stoica, 2019). در همین راستا، شرکت دولتی آذرتلکوم^۱ در ژانویه پروژه اتصال دیگری را به نام «قطب دیجیتال آذربایجان» راه‌اندازی کرد. این پروژه «با هدف تبدیل آذربایجان به یک مرکز منطقه‌ای در آینده است که قفقاز، خاورمیانه، آسیای مرکزی و آسیای جنوبی را پوشش می‌دهد و انتظار می‌رود پس از اتمام پروژه، خدمات دیجیتالی به حدود ۱/۸ میلیارد نفر ارائه شود (President.Az, 2018: 18). این پروژه همچنین به آذربایجان اجازه می‌دهد تا به جای واردکننده خدمات دیجیتال به صادرکننده خدمات دیجیتال تبدیل شود. به عبارت دیگر، آذربایجان با این پروژه قصد دارد جریان جهانی خدمات دیجیتال را تغییر دهد. برای رسیدن به این هدف، آذربایجان تاکنون سه ماهواره به مدار پرتاب کرده است.

با تکمیل خط لوله باکو-تفلیس-جیحان در سال ۲۰۰۶، آذربایجان شروع به انجام اقدامات اساسی برای اجرای پروژه‌های حمل و نقل و لجستیک خود کرد. سرمایه‌مازاد حاصل از صادرات نفت آذربایجان را قادر ساخت که مستقل از بودجه اتحادیه اروپا باشد. در سال ۲۰۰۷، دولت آذربایجان دو پروژه حمل و نقل رایگان راه‌آهن باکو - تفلیس - قارص و بندر دریایی بین‌المللی باکو را در دستور کار قرار داد. آذربایجان با این پروژه‌ها سعی در تنوع بخشیدن به منابع درآمدی برای کاهش وابستگی خود به کالاهای هیدروکربنی داشت. در عین حال، این پروژه‌ها به تولید اتصالات جهانی کمک می‌کرد و آذربایجان را قادر ساخت تا در مدیریت جهانی‌شدن و هدایت جریان‌های جهانی کالا، نیروی کار، خدمات، سرمایه‌گذاری و کارآفرینی مشارکت کند. باکو - تفلیس - قارص تنها ابتکار آذربایجان نیست. علاوه بر آذربایجان، گرجستان و ترکیه نیز از سهامداران این پروژه هستند. مذاکرات آذربایجان، گرجستان و ترکیه برای راه‌اندازی پروژه راه‌آهن باکو - تفلیس - قارص در سال ۱۹۹۳ در آنکارا آغاز شده بود. با این پروژه، ترکیه منافع خود را داشت که دستیابی به کشورهای ترک‌زبان در آسیای مرکزی بود، اما هیچ‌یک از کشورها ظرفیت کافی برای حمایت از کل پروژه را نداشتند. در سال ۲۰۰۷، سرانجام به لطف درآمدهای نفتی

آذربایجان، طرفین توانستند قرارداد شروع پروژه را امضا کنند. آذربایجان همچنین به گرجستان اعتباری ۷۷۵ میلیون دلاری با حداقل نرخ بهره سالانه برای اجرای بخش گرجستانی پروژه اعطا کرد، زیرا این کشور بودجه لازم برای پاسخگویی به بار مالی پروژه را نداشت (ADY, 2018). در ابتدا قرار بود این پروژه در سال ۲۰۱۰ تکمیل شود، اما ساخت آن تا سال ۲۰۱۷ به تعویق افتاد. طرفین به دلیل حمله روسیه به گرجستان و سایر دلایل سیاسی و اقتصادی که از ترکیه و آذربایجان نشأت می‌گرفت، نتوانستند این پروژه را در زمان مقرر به پایان برسانند. اعلام ابتکار یک کمربند و یک جاده توسط چین در سال ۲۰۱۳ انگیزه‌ای برای کار شدید روی این پروژه شد. اگرچه پروژه‌های راه‌آهن باکو - تفلیس - قارص و بندر دریایی بین‌المللی باکو در آن زمان تکمیل نشدند، اما با اعلام طرح ابتکار یک کمربند و یک جاده چین ارزش استراتژیک آن‌ها به میزان قابل توجهی افزایش یافت و از سوی دیگر نیز پروژه‌های آذربایجان برای دیگر بازیگران منطقه‌ای اهمیت یافت (گزارش میز خبرگی، ۱۴۰۳). «ابتکار یک کمربند یک جاده»، همچنین به طرفین انگیزه داد تا تکمیل پروژه راه‌آهن را تشدید کنند. درحالی‌که کار بر روی پروژه‌های آذربایجان سرعت می‌گرفت، آذربایجان به‌موازات آن شروع به جستجوی ظرفیت‌هایی برای جلب توجه چین به منطقه کرد. هدف، ادغام یک کمربند یک جاده چین با پروژه‌های حمل‌ونقل و لجستیک آذربایجان بود. ابتکار چندمیلیاردی چین با نام «یک کمربند و یک جاده» همچنین سیگنالی در مورد ظهور یک بازیگر جدید جهانی در شرق و فرارسیدن عصر چندقطبی بود. همان‌طور که اتحادیه اروپا با ایجاد پلتفرم اتصال با چین به ابتکار چین پاسخ داد، آذربایجان نیز استراتژی خود را برای بهره‌مندی از آن تعریف کرد. در این راستا، آذربایجان از دهه ۲۰۱۰ شروع به تعامل مثبت بیشتر با سازمان‌های بین‌المللی مورد تأیید چین کرد (Abilov & Hajiyevev, 2021: 4-5). ساخت بندر تجارت دریایی بین‌المللی باکو در منطقه آلات در سال ۲۰۱۰ آغاز شد. این پروژه در سال ۲۰۱۸ تکمیل شد. این پروژه مکمل پروژه راه‌آهن باکو - تفلیس - قارص است. زیرساخت‌های ساخته‌شده در منطقه، بندر باکو را قادر می‌سازد محموله‌ها را از چین به اروپا از طریق راه‌آهن باکو - تفلیس - قارص در ۱۵ روز و دو برابر سریع‌تر از مسیرهای دریایی و با نصف هزینه حمل‌ونقل هوایی حمل کند (Jardine, 2017).

شایان ذکر است که بندر باکو در تقاطع سه‌راه مواصلاتی قرار دارد. علاوه بر کریدور تجاری شرق به غرب، بندر دریایی بین‌المللی باکو نیز در مسیرهای تجاری شمال - جنوب که هند و روسیه را به هم متصل می‌کند و در مسیرهای تجاری جنوب غربی که هند را به ترکیه و اروپا متصل می‌کند، واقع شده است (Shahbazov, 2017). اگرچه این مسیرها تا حد زیادی یکدیگر را کنار گذاشته و رقیب یکدیگر هستند، بندر باکو به نقطه اتصال آن‌ها تبدیل شده است. در این راستا، طرح یک کمربند یک جاده، هند را دور می‌زند. از سوی دیگر هند کریدور شمال - جنوب

را تأیید کرده که چین را دور می‌زند و تراسیکا اتحادیه اروپا، ایران و روسیه را دور می‌زند؛ بنابراین، گهگاه در ادبیات، برخی از نویسندگان، بندر باکو را به‌عنوان «مرکز قطب‌ها» عنوان می‌کنند. تکمیل پروژه‌های بندر دریایی بین‌المللی باکو - تفلیس - قارص و باکو ظرفیت بیشتری را برای آذربایجان فراهم کرد تا در گفتگوهای موفق با بازیگران جهانی برای مهار جهانی شدن شرکت کند. آذربایجان به لطف دیپلماسی فعال از سال ۲۰۱۳ توانست روابط مثبتی با چین ایجاد کند. در همین راستا آذربایجان در سال ۲۰۱۵ به یکی از اعضای مؤسس بانک زیرساخت و سرمایه‌گذاری آسیا تبدیل شد. در همان سال آذربایجان شریک گفتگوی سازمان همکاری شانگهای شد و در دسامبر ۲۰۱۵ آذربایجان و چین، یادداشت تفاهمی در مورد ساخت مشترک کمربند اقتصادی جاده ابریشم امضا کردند. در آوریل ۲۰۱۹، رئیس‌جمهور علی‌اف برای شرکت در دومین مجمع از چین بازدید کرد. علی‌اف در این مجمع در سخنرانی خود گفت: از موقعیت جغرافیایی خود، در ساخت پل بین آسیا و اروپا سرمایه‌گذاری می‌کنیم. با وجود اینکه کشوری محصور در خشکی بودیم، آذربایجان را به یکی از قطب‌های حمل‌ونقل بین‌المللی تبدیل کردیم. ما یک شبکه راه‌آهن متنوع ایجاد کرده‌ایم که ما را با همسایگان خود متصل می‌کند. (President.Az, 2019) و در همان ماه، آذربایجان یک قرارداد تجاری به ارزش ۸۲۱ میلیون دلار با چین امضا کرد (Jafarov, 2019).

بخش دوم: روند تاریخی قره‌باغ و دالان زنگه‌زور

فروپاشی شوروی در سال ۱۹۹۱ میلادی تحول عظیمی محسوب می‌شد و برای ایران در شمال غرب آذربایجان و در شمال شرق تاجیکستان حائز اهمیت بوده است. هر دو کشور در زمان فروپاشی شوروی تمایل زیادی به ایران نشان می‌دادند. به‌طور کلی علاوه بر آذربایجان و تاجیکستان، سایر کشورهای حوزه قفقاز جنوبی و آسیای مرکزی با توجه به اشتراکات تاریخی و فرهنگی، ظرفیت فوق‌العاده‌ای برای همگرایی به سمت ایران داشتند، اما ایران به‌خصوص از زمان ریاست جمهوری آقای هاشمی به بعد نسبت به این منطقه غفلت کرده و این منطقه در اولویت سیاست خارجی قرار نگرفت (گزارش میز خبرگی، ۱۴۰۳).

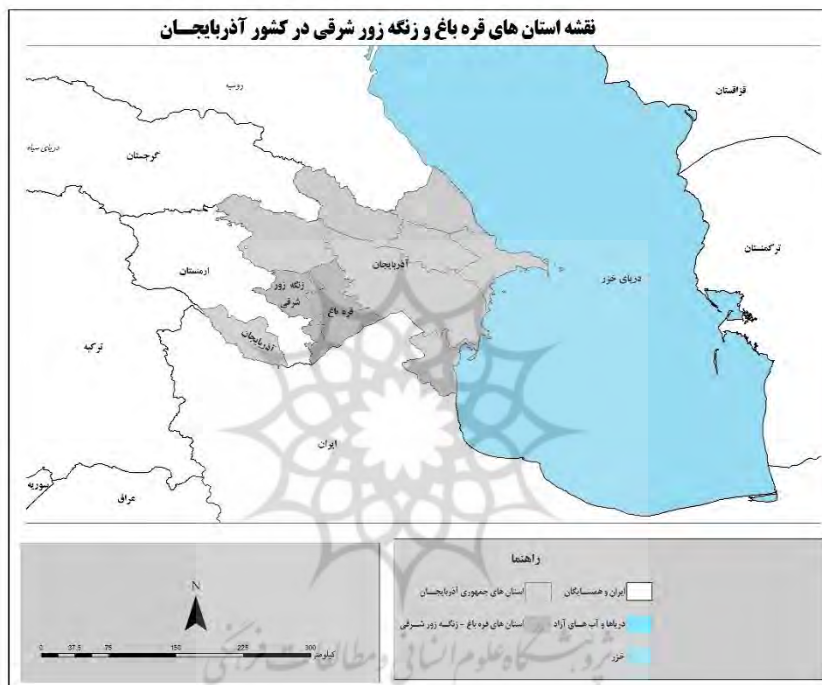
در زمان شکل‌گیری جمهوری آذربایجان پس از فروپاشی شوروی، آقای «حیدر علی‌اف» که نخست‌وزیر نخجوان بود علاقه زیادی به ایران نشان می‌داد و تأکید زیادی بر پیوند دو کشور ایران و آذربایجان داشت. با این وجود بیشتر وحدت، مدنظر علی‌اف بوده نه یکی شدن دو کشور سپس آقای حیدر علی‌اف رئیس‌جمهور کشور آذربایجان شد و بحث قومی متناسب با تغییر نگرش وی ایجاد شد. آقای حیدر علی‌اف که رئیس‌جمهور شد، تلاش کرد توازنی بین ایران و ترکیه برقرار کند. با گذشت زمان علی‌رغم تلاش به حفظ روابط با ایران، گرایشش به ترکیه بیشتر می‌شد. با

روی کار آمدن ایلچی بیگ مباحث قومی بیشتر مطرح شد و وی عملاً اعلام و همواره از قومیت‌گرایی استقبال می‌کرد. پس از ایلچی بیگ الهام علی‌اف روی کار آمد که همین سیر ادامه یافت (گزارش میز خبرگی، ۱۴۰۳).

از سوی دیگر، باید این نکته گفته شود که اشتباهی استراتژیک در سیاست خارجی ایران افتاد و آن این ذهنیت بود که آذربایجان اکثریت شیعه هستند و ما باید آن‌ها را شبیه خود کنیم؛ بنابراین مساجد تقویت شد، طلبه به قم آورده شد و هیئت‌های مذهبی راه‌اندازی می‌شد. این از زمان حیدر علی‌اف در پیش گرفته شد و زمانی که الهام علی‌اف روی کار آمد، وی در مصاحبه‌هایش همواره این مسائل را مطرح می‌کرد و حساسیت وی بیشتر شد. وی در مذاکرات با مسئولان ایران همواره مطرح می‌کرد که شما مذهبی‌هایی که مخالف من هستید و در گرجستان مستقر هستند را به قم می‌آورید و تربیت می‌کنید در راستای تضعیف ما. این موضوع باعث شد مسائل قومی به سطح مقامات آن‌ها برسد. این مباحث وارد کتاب‌های درسی و حوزه‌های مختلف سیاسی و اقتصادی شد و در اولویت سیاست خارجی آذربایجان قرار گرفت. مترادف با این موضوع، ارمنستان پس از فروپاشی قره‌باغ، حدود ۲۰ درصد از اراضی آذربایجان را تحت تسلط خود آورد. در این درگیری همواره بحث‌های قومی مطرح بود و این موضوع ایران را نگران کرده بود. این نگرانی باعث شد که ایران کمک‌هایی را به ارمنستان ارسال کند ولی در تبلیغات طوری این مباحث را مطرح می‌کرد که هوای آذربایجان را هم دارد (گزارش میز خبرگی، ۱۴۰۳).

شکست آذربایجان در برابر ارمنستان و تسلط آن‌ها بر قره‌باغ و حدود ۲۰ درصد اراضی آذربایجان، باعث اوج گرفتن بیشتر مباحث قومی شد و فراز و فرود در روابط ایران و آذربایجان همواره مطرح شد. در این فراز و فرود الهام علی‌اف تلاش کرد سرزمین‌های از دست‌رفته در قره‌باغ را پس بگیرد و همین مطلب هم‌زمان با افزایش قیمت نفت منجر به تقویت آذربایجان شد. آذربایجان از درآمدهای نفتی به دست آمده توسعه شهری خوبی را به دست آورد. یک میلیون بشکه نفت صادر می‌شد و این برای هفت میلیون جمعیت بسیار خوب بود. این امر باعث تقویت بنیه نظامی این کشور شد. در این راستا هم به خاطر قدرت نظامی رژیم اسرائیل و هم در راستای تضعیف ایران، روابط بین اسرائیل با آذربایجان گسترده شد و روابط با ترکیه هم روز به روز بیشتر می‌شد. آذربایجان قدرت گرفت و در سال ۱۳۹۹ به ارمنستان حمله کرد. سرزمین ۲۰ درصدی خود را پس گرفت و بیش از نیمی از قره‌باغ را تحت تسلط خود درآورد و هیچ‌وقت آماده امضای آتش‌بس نشد؛ چراکه معتقد بود قره‌باغ به صورت کامل متعلق به این کشور بوده است. آذربایجان درصدد تغییر ژئوپلیتیکی در قفقاز جنوبی بود و تلاش می‌کرد به افزایش وزن ژئوپلیتیکی خود در قفقاز جنوبی اقدام کند. ترکیه نیز با توجه به روابط دو کشور همواره از آذربایجان حمایت می‌کرد.

اردوغان هم این موضوع را مطرح می کرد که «ما یک روحیم در دو جسم». متناسب با این تحولات «سازمان کشورهای ترک زبان» در سال ۲۰۰۹ شکل گرفت و هر دو کشور به این نتیجه رسیدند که در راستای اتصال جهان ترک، افزایش وزن ژئوپلیتیکی دو کشور و همچنین بحث ترانزیت و انتقال کالا به یک دالان نیاز دارند. در این راستا تلاش بر این بود که بخشی از استان سیونیک ارمنستان را در راستای شکل گیری دالان تحت تسلط خود درآوردند (گزارش میز خبرگی، ۱۴۰۳).

نقشه شماره ۲: نقشه کشور آذربایجان به همراه دو استان قره باغ و زنگه زور شرقی (ترسیم: نگارندگان)

قضیه قره باغ در سال ۱۴۰۲ به اتمام رسید و این منطقه از ارمنی ها پاک سازی شد، با وجود اتمام بحث قره باغ، بحث دالان و کریدور زنگه زور که برای ایران بسیار حائز اهمیت بود، مطرح شد. هدف آذربایجان ایجاد دالان بلافاصله بعد از تصرف قره باغ بود. باید این نکته را اضافه کرد که روسیه نیز چراغ سبز به تسلط آذربایجان بر قره باغ و همچنین دالان زنگه زور را نشان داده است. دلیل این موضوع هم گرایش ارمنی ها به سمت آمریکا بوده که عملاً پاشینیان گفت روس ها به ما پشت کرده اند. البته دلیل این رفتار روس ها نوع رویکرد سیاست خارجی ارمنستان و تمایل به

غرب بوده است؛ بنابراین بحث دالان زنگه‌زور بلافاصله بعد از بحران قره‌باغ مطرح شد (گزارش میز خبرگی، ۱۴۰۳).

نقشه شماره ۲: نقشه موقعیت جغرافیایی کریدور زنگه‌زور

نوع رویکرد قدرت‌های منطقه‌ای و جهانی نیز در ارتباط با شکل‌گیری این دالان حائز اهمیت است که در ادامه به آن پرداخته می‌شود:

- اروپا به نظر می‌رسد که خواستار شکل‌گیری این دالان است. چراکه امکان تسهیل دسترسی آن‌ها به منابع معدنی و نفت و گاز فراهم می‌شود. به‌خصوص پس از جنگ روسیه و اوکراین اروپایی‌ها به نفت و گاز آذربایجان نیاز دارند. تنها مخالفان شکل‌گیری این دالان در اروپا یونان و فرانسه هستند. یونان متحد ارمنستان است. فرانسه هم که از ابتدا با ارمنستان روابط دوستانه‌ای داشته و دارد.
- روسیه نیز با توجه به نوع جهت‌گیری سیاست خارجی و اینکه این دالان می‌تواند بخشی از پروژه یک کمربند یک‌راه چین را تکمیل کند و عملاً امکان صادرات منابع انرژی روسیه از این مسیر هم فراهم گردد، نیز موافق با شکل‌گیری این دالان است.
- آمریکا تاکنون اظهارنظری پیرامون این دالان نداشته است، اما به نظر می‌رسد چندان موافق با ایجاد این دالان نباشد؛ چراکه این دالان منجر به تقویت چین و روسیه شده و در راستای پروژه یک کمربند یک‌راه می‌تواند به کار گرفته شود. برای آمریکا اولویت اصلی چین است و

تلاش می‌کند جلوی رشد چین گرفته شود. یکی دیگر از دلایل عدم موافقت آمریکا با کریدور نیز حمایت از ارمنستان است (گزارش میز خبرگی، ۱۴۰۳).

بخش سوم: پیامدهای ژئوپلیتیکی ژنوم قره‌باغ و کریدور زنگه‌زور برای ایران

هم‌زمان با رویدادهای گوناگونی که پیرامون مرزهای ایران در حال شکل‌گیری است و دشمنان در حال پر کردن حفره‌های ژئوپلیتیک هستند که یکی از این‌ها قره‌باغ است. ژنوم قره‌باغ، یعنی ایجاد گسل‌های فعال که قابلیت تبدیل به لرزه‌های سیاسی، اقتصادی، نظامی و قومی را در سطوح منطقه‌ای و فرا منطقه‌ای دارد و شکل جهش‌یافته طرح‌های پنهانی است که از سال‌ها پیش خواب آن را دیده‌اند. در ادامه مهم‌ترین پیامدهای این بحران برای ایران آورده می‌شود:

۱- تعیین تکلیف قره‌باغ، فضای ژئوپلیتیک ایران را در شمال ارس تنگ‌تر کرده است. ایران همچنان ناظر خاموش تحولات جاری است و در سازوکارها و مناسبات امنیتی - اقتصادی و سیاسی شمال ارس را ادامه خواهند داد که طی سه دهه گذشته کنار گذاشته شده است.

۲- ترکیه و روسیه در تلاش برای خارج کردن آمریکا از منطقه قفقاز، رفته‌رفته به شرکایی راهبردی تبدیل می‌شوند. تبدیل مناطق به حوزه نفوذ روسیه و ترکیه هدف نهایی است که آنکارا در درگیری‌ها و بلوهای اخیر از سوریه و لیبی تا مدیترانه و قفقاز دنبال می‌کند.

۳- آمریکا زمانی در قفقاز نقش مهم‌تری داشت؛ پس از تنها گذاشتن گرجستان در جنگ ۲۰۰۸، نفوذ آمریکا و اروپا در این منطقه کاهش یافت. جنگ آذربایجان و ارمنستان پایان مداخله آمریکا در قفقاز بود. درواقع هدف این بود که روسیه به‌عنوان میانجی به قفقاز بازگردد و منطقه از نفوذ غرب پاک شود ولی تحولات بعدی و جهت‌گیری ارمنستان نشان می‌دهد که آمریکا همچنان در صدد اعمال نفوذ در این منطقه است.

۴- کریدور انرژی خزر که موردتوجه انگلیس و رژیم اسرائیل است از ترکمنستان و قزاقستان به جنوب باکو و از آنجا به «زنگلان و سپس نخجوان» خواهد رسید و در این نبرد انرژی، منافع ایران تسلیم خواهد شد.

۵- باید توجه داشت هر کریدور انرژی و ریلی که در حاشیه مرزهای ما ایجاد شود امنیت ژئوپلیتیک برای کمپانی‌ها و کشورهای که صاحب آن هستند، ایجاد خواهد کرد و محیط ژئوپلیتیک جدیدی را به ما تحمیل خواهد کرد.

۶- در ارتباط با کریدور زنگه‌زور دو سناریو وجود دارد: یک سناریو عبور از طریق استان سیونیک ارمنستان و اتصال نخجوان به زنگه‌زور شرقی است و سناریو دوم عبور از طریق ایران. در حال حاضر، چالش پس از تسلط کامل آذربایجان بر قره‌باغ، رویکرد ژئوپلیتیکی ترکیه، روسیه و آذربایجان در راستای راه‌اندازی و شکل‌گیری کریدور زنگه‌زور برای اتصال راحت دو کشور

آذربایجان و ترکیه به دریای خزر و آسیای مرکزی از طریق استان سیونیک و ارمنستان است که در صورت تحقق این موضوع کشور ایران با چالش‌های ژئوپلیتیکی و ژئواکونومیکی زیادی مواجه می‌شود. مهم‌ترین این چالش‌ها در ابعاد قومیت‌گرایی و حذف ایران از مسیرهای ترانزیت و انتقال انرژی است که عملاً مرزهای ایران و ارمنستان اهمیت ژئوپلیتیکی خود را از دست می‌دهند و ایران به‌نوعی در وضعیت حبس ژئوپولیتیکی در این منطقه قرار می‌گیرد (گزارش میز خبرگی، ۱۴۰۳). در ادامه مهم‌ترین اهداف شکل‌گیری این کریدور از مسیر استان سیونیک ارمنستان آورده شده است:

- هدف اصلی شکل‌گیری این دالان بالا رفتن وزن ژئوپلیتیکی آذربایجان با چسباندن دو تکه کشور در استان زنگه‌زور شرقی و ایالت نخجوان است.
- وقتی راه جمهوری اسلامی به روسیه و اروپای شرقی عملاً بسته شود، وزن ژئوپلیتیکی جمهوری اسلامی ایران بسته خواهد شد. به‌طور کلی دو راه برای رسیدن ایران به اروپا وجود دارد؛ معبر غربی یا راه بازرگان و یا معبر شمالی از طریق آذربایجان. وقتی که این معبر شمالی بسته شود کشور متکی می‌شود به یک معبر غربی و این باعث وابستگی ژئوپلیتیکی ایران به ترکیه می‌شود.
- از طریق این دالان وابستگی آذربایجان به جمهوری اسلامی ایران در راستای اتصال و دسترسی به نخجوان از بین می‌رود که این مورد وزن ژئوپلیتیکی کشور ایران را کم می‌کند و وزن ژئوپلیتیکی جمهوری آذربایجان را افزایش می‌دهد.
- هدف چهارم از شکل‌گیری دالان اتصال بین کشورهای ترک‌زبان و سازمان کشورهای ترک‌زبان بوده است (گزارش میز خبرگی، ۱۴۰۳).
- این چالش یک چالش ژئوپلیتیک، ژئواکونومیک و ژئوانرژیک بود از گذشته کمپانی‌های بزرگی برنامه‌ریزی کرده بودند که اگر این جنگ باعث ایجاد کریدور جنوبی زنگزور شد بتوانند از این کریدور بهره‌برداری کنند. ایجاد کریدور جدید که ترکیه را از طریق نخجوان به آذربایجان متصل می‌کند، ایران را با چندین چالش ژئوپلیتیکی مواجه می‌کند.
- چالش اول، چالش قومیت‌گرایی در ایران است که مورد حمایت کشورهای ترکیه، آذربایجان و رژیم اسرائیل است؛
- چالش دوم، ایجاد پیوستگی جغرافیایی بین کشورهای عضو سازمان ترک‌زبان است؛ سازمان کشورهای ترک‌زبان در سال ۲۰۰۹ در نشست نخجوان تشکیل شد که در راستای تقویت دوستی، امنیت و اعتماد بین کشورها شکل گرفته است. در حال حاضر کشورهای آذربایجان، قزاقستان، ترکیه، ارمنستان و ازبکستان اعضای دائمی آن به شمار می‌روند و ترکمنستان

- عضو بالقوه این سازمان است. احیای مسیر زنگه‌زور منجر به پیوستگی بین اعضای این سازمان و تقویت هم‌گرایی میان آن‌ها و تعدیل موقعیت منطقه‌ای ایران می‌شود.
- چالش سوم، اینکه پای ترکیه در منطقه وسیع و حوزه دریایی تجاری انرژی خزر باز می‌شود و ما با رقیب جدیدی روبرو می‌شویم که این رقیب جدید محور مشترکی با کشورهای مختلف ترک‌زبان مانند ترکمنستان، آسیای مرکزی و نگاهی ژئوپلیتیک به این کشورها دارد.
 - چالش چهارم، کاهش قدرت چانه‌زنی ایران نسبت به ترکیه و آذربایجان در قلمروهای ژئوپلیتیکی قفقاز جنوب و آسیای مرکزی؛
 - چالش پنجم، کریدور انرژی نفت و گاز جدیدی که در مسیر ارس کشیده می‌شود و ترکیه و کشورهای مانند انگلیس وارد آن شوند. امروزه مذاکرات محرمانه پی‌درپی در باکو - لندن و آنکارا در حال انجام است و می‌توان پیش‌بینی کرد که در این کریدور انرژی هم باز ایران را دور خواهند زد و ممکن است ایران از معادلات انرژی منطقه‌ای کنار گذاشته شود. این تغییرات می‌تواند بر امنیت انرژی اروپا و همچنین بر وضعیت اقتصادی ایران تأثیرگذار باشد به‌ویژه آنکه ترکیه تلاش دارد به‌عنوان یک هاب انرژی به بازیگری کلیدی در انتقال منابع انرژی به اروپا و دیگر مناطق تبدیل شود و این در حالی است که ایران به‌صورت طبیعی مزیت نسبی تبدیل‌شدن به هاب انرژی منطقه را دارد اما با تأسیس کریدور انرژی از سمت آذربایجان نه‌تنها این مزیت نسبی ایران از دست می‌رود بلکه به‌نوعی، وابستگی ترکیه به منابع گازی ایران هم کاهش می‌یابد (گزارش میز خبرگی، ۱۴۰۳).

بحث و نتیجه‌گیری

امروزه در قرن بیست و یکم جغرافیای دسترسی و ژئوپلیتیک اتصال از اهمیت بسیار بالایی در روابط کشورها برخوردار است. تلاش چین در راستای شکل دادن به ابر پروژه یک کمربند یک‌راه، تلاش هند و اروپا و رژیم اسرائیل در راستای شکل دادن به دالان اقتصادی هند - خاورمیانه - اروپا یا کریدور آی‌مک (IMEC) در این راستا بررسی می‌شوند. در این میان کشورها برای بهره‌برداری از این ظرفیت ژئواکونومیکی در راستای ترانزیت نهایت تلاش خود را انجام می‌دهند. در حال حاضر تلاش آذربایجان و ترکیه برای نهایی کردن کریدور زنگه‌زور در همین راستا قابل توجه است. با این تفاوت که علاوه بر بهره‌برداری ژئواکونومیک تلاش این کشورها در راستای ایجاد چالش و بحران ژئوپلیتیکی برای ایران نیز هست چراکه استان سیونیک که محور اصلی این کریدور در شمال رود ارس است، دارای حدود ۱۵۰ کیلومتر طول جغرافیایی است و این کریدور بدون اینکه محدودیتی برای ایران ایجاد کند می‌تواند در چندین کیلومتر بالاتر ایجاد شود و تلاش ترکیه و آذربایجان در شکل‌گیری آن در نقطه شمالی رود ارس که مرز ایران با آذربایجان

و ارمنستان است ایجاد چالش‌ها و بحران‌های ژئوپلیتیک برای ایران است؛ بنابراین بحران ژئوپلیتیکی ناشی از کریدور زنگه‌زور برای ایران مرحله پیدایش را پشت سر گذاشته است و در مرحله گسترش قرار دارد. شکل‌گیری این کریدور منجر به چالش‌های ژئوپلیتیک در ایران خواهد شد. نظیر اینکه فضای ژئوپلیتیک ایران در شمال ارس تنگ‌تر خواهد شد؛ ترکیه و روسیه رفته‌رفته به شرکایی راهبردی تبدیل می‌شوند؛ کریدور انرژی خزر که مورد توجه انگلیس و اسرائیل است، از ترکمنستان و قزاقستان به جنوب باکو و از آنجا به زنگلان و سپس نخجوان خواهد رسید. در نهایت هر کریدور انرژی و ریلی که در حاشیه مرزهای ما ایجاد شود، امنیت ژئوپلیتیک برای کمپانی‌ها و کشورهایی که صاحب آن هستند، ایجاد می‌کند و در مقابل محیط ژئوپلیتیک جدیدی به ما تحمیل می‌شود.

همچنین دالان زنگه‌زور منجر به بالا رفتن وزن ژئوپلیتیکی آذربایجان با چسباندن دو تکه کشور در استان زنگه‌زور شرقی و ایالت نخجوان می‌شود و این در حالی است که به‌طور کلی دو راه برای ارتباط ایران به اروپا خواهد بود یا راه بازرگان و یا معبر شمالی از طریق آذربایجان. وقتی که این معبر شمالی بسته شود کشور به یک معبر غربی متکی می‌شود که باعث وابستگی ژئوپلیتیکی ایران به ترکیه است.

نکته پایانی اینکه، اتصال بین کشورهای ترک‌زبان و سازمان کشورهای ترک‌زبان است که از سال ۲۰۰۹ شکل گرفته است و از یک سو منجر به ایجاد پیوستگی جغرافیایی بین کشورهای عضو سازمان ترک‌زبان می‌شود و از سوی دیگر چالش قومیت‌گرایی در ایران را به‌مرور زمان تحریک خواهد کرد؛ لذا موضوع کریدور یا دالان زنگه‌زور به‌عنوان یک چالش ژئوپلیتیکی جغرافیایی - سرزمینی، نظامی و امنیتی و حتی سیاسی و اقتصادی در حال حاضر مطرح است که می‌تواند حتی در آینده بحث تمامیت ارضی ایران را مورد تهدید قرار دهد و با توجه به تحت‌الشعاع قرار گرفتن مرزهای ایران و ارمنستان موجب وابستگی ژئوپلیتیکی ایران به ترکیه شود. از همین‌رو گزینه‌های بدیل زیر مطرح می‌شود:

- فعال کردن کریدور ارس: ایران کریدور ارس را جایگزینی برای کریدور زنگه‌زور می‌داند که می‌تواند نگرانی‌ها را در مورد بی‌ثباتی در امتداد مرز مشترک ایران با ارمنستان کاهش دهد. یک دلیل برای اطمینان از تکمیل ساخت مسیر ترانزیتی از آذربایجان به نخجوان از طریق ایران این است که انگیزه آذربایجان برای ایجاد ترانزیت اجباری از طریق ارمنستان را کاهش دهد. باید گفت که ایران طرح ساخت پل روی رود ارس را برای اتصال آذربایجان به نخجوان به‌عنوان مسیر جایگزین زنگه‌زور به جمهوری آذربایجان پیشنهاد داده است، اما نگاه جمهوری آذربایجان به این مسیر موقتی و محدود و تا پایان جنگ اوکراین است. ایران می‌تواند با تشکیل کارگروه سه‌جانبه با ترکیه و جمهوری آذربایجان، ضمن اقناع سیاستمداران دو کشور،

برای تضمین و دوام استفاده از این مسیر به دو کشور اطمینان دهد. در این ارتباط باید گفت که در جهت‌گیری سیاست خارجی اردوغان و الهام علی‌اف در سال ۱۴۰۲ - ۱۴۰۳ گفته شد که در صورت عدم تمایل ارمنستان و عدم عبور این دالان از خاک کشور ارمنستان کشور ایران جایگزین ارمنستان خواهد شد که در صورت تحقق این موضوع چندین فرصت ژئوپلیتیکی و ژئواکونومیکی در اختیار کشور قرار خواهد گرفت.

- حمایت از پروژه تقاطع صلح: نیکول پاشینیان، نخست‌وزیر ارمنستان، در جریان کنفرانس بین‌المللی «جاده ابریشم» در تفلیس در تاریخ ۲۶ اکتبر، پروژه «تقاطع صلح» را اعلام کرد. بر اساس چهار اصل تعبیه‌شده در این پروژه، هدف آن افزایش ارتباطات بین ارمنستان، ترکیه، آذربایجان و ایران از طریق توسعه زیرساخت‌ها از جمله جاده، راه‌آهن، خطوط لوله، کابل و خطوط برق است؛ بنابراین از منظر ایران و ارمنستان، هم پروژه چهارراه صلح و هم کریدور ارس می‌توانند ضمن باز کردن مسیرهای ترانزیتی و مواصلاتی در منطقه از اجرای کریدور زنگه‌زور جلوگیری کنند و منافع هر چهار کشور را تأمین کند.
- دستگاه سیاست خارجی باید با یک دیپلماسی قوی با دولت ارمنستان مذاکراتی مستمر در راستای عدم شکل‌گیری این کریدور از مسیر فعلی داشته باشد. شکل‌گیری کریدور منجر به اتصال کشورهای ترکیه و آذربایجان می‌شود که برای ایران نیز تهدیدی به حساب می‌آید؛ چراکه ایران عمق استراتژیک ندارد و در یک سیاه‌چاله ژئوپلیتیکی قرار می‌گیرد.
- ایران باید «کمسیون امنیتی تضمین راه» که در ارتباط با کریدور زنگه‌زور شکل گرفته است را مورد بررسی و مطالعه قرار دهد. باید نظام مسائل آن و موارد تهدیدکننده منافع ایران مورد بررسی قرار گیرد؛ چراکه این تحولات در صفر مرزی ایران در شمال غرب قرار دارد و چالش‌های آن علاوه بر استراتژیک و ژئوپلیتیکی، چالش‌های قومیتی و سرزمینی خواهد بود.

توصیه‌های کلیدی برای سیاست‌گذاران دفاعی

- از هرگونه دالانی که منجر به حذف مرز ایران و ارمنستان شود، جلوگیری گردد.
- با فعال کردن کریدور ارس در راستای ارتقای توان ژئوپلیتیکی و ژئواکونومیکی ایران اقدام شود.
- ضمن برقراری دیپلماسی قوی با ارمنستان و آذربایجان و ترکیه از پروژه تقاطع صلح کشور ارمنستان حمایت شود.
- توسعه مناسبات با ارمنستان، ترکیه و آذربایجان با هدف همگرایی و توازن در راستای منافع ملی ایران در دستور کار باشد.

قدردانی:

نویسندگان مقاله از پژوهشگاه جنگ و مرکز دیده‌بانی و مطالعات دفاعی - راهبردی دانشگاه فرماندهی و ستاد ارتش جمهوری اسلامی ایران در راستای تشکیل جلسات و میزهای خبرگی موضوع نگارش این مقاله کمال تشکر و قدردانی را دارند. نویسندگان که خود عضو میز خبرگی یاد شده بودند بدین‌وسیله از سایر اعضای میز دیده‌بانی مطالعات دفاعی - راهبردی ایران، آقایان دکتر مسعود بختیاری، دکتر حسین مسلمی، دکتر ایوب حق‌وردی، دکتر رضا کرمی، دکتر مسعود مصدق، دکتر علی‌اصغر مفیدی، دکتر احمد سلمانی قهپیزی، دکتر وحید ریاضی، دکتر غلامحسین رحیمی موثق، علی سجادی انصاری، که همراه و یاری‌گر ما در این تلاش علمی بودند کمال تشکر و قدردانی را دارند.

تضاد منافع:

نویسندگان تصریح می‌دارند هیچ‌گونه تضاد منافع در خصوص پژوهش حاضر وجود ندارد.

منابع

۱. حافظ نیا، محمدرضا (۱۳۹۶). اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک، تهران: انتشارات امیرکبیر.
۲. زارعی، بهادر، موسوی شهیدی، سید مهدی (۱۴۰۳). ایران و بازیگران منطقه ژئوپلیتیکی خزر (تعامل، تقابل، ظرفیت‌ها و راهبردها)، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۳. طالعی حور، رهبر، مهدی‌پور، امیرحسین (۱۴۰۳). ترکیه و نقش آن روابط ایران و جمهوری آذربایجان، فصلنامه علمی مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، ۳۰(۱۲۶)، ۱۴۵-۱۶۶.
۴. قربانی، مهدی، رئیسی‌نژاد، آرش (۱۴۰۳). سیاست خارجی ایران در جنگ دوم قره‌باغ: عوامل و رویکرد. سیاست جهانی، ۱۲(۱)، ۱۹۹-۲۳۴.
۵. کسروی، رضا و بهزادی، محمدرضا (۱۳۹۸). متن کامل عهدنامه‌های ایران و روسیه: عهدنامه گلستان و ترکمانچای. تهران: نشر پرند.
۶. گزارش میز خبرگی. (۱۴۰۳). نمایه شماره ۶، تحولات قفقاز. گروه دیده‌بانی و مطالعات مدیریت دفاعی، تهران: انتشارات دانشگاه فرماندهی و ستاد ارتش.
۷. لاکست، ایو. (۱۳۶۷). جغرافیا نخست در خدمت جنگ (ابوالحسن سروقدمقدم، مترجم؛ محمدحسین پاپلی یزدی، مقدمه). مشهد: آستان قدس رضوی.
۸. ناصری، محمد، شکوری، ابوالفضل (۱۴۰۳). ایران و ژئوپلیتیک دالان زنگه‌زور، فصلنامه علمی مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، ۳۰(۱۲۵)، ۵۵-۹۴.

9. Abilov, S. & Isayev, I. (2015). Azerbaijan-Russian relations: Azerbaijan's pursuit of successful balanced foreign policy. *Journal of Central Asian and*

- Caucasian Studies, 10(19), 113–143. URL: <https://www.proquest.com/openview/0f2fa950f2900b66e5e3c4b749a91646/1?pq-origsite=gscholar&cbl=736346>
10. Abilov, Sh. & Hajiyev, B. (2021). The European Union–Azerbaijan high-level transport dialogue: A timely reaction to the structural changes? *Journal of Eurasian Studies*, Vol. 0(0) 1–10. DOI: [10.1177/18793665211054516](https://doi.org/10.1177/18793665211054516)
 11. Ady. (2018). Baku-Tbilisi-Kars. ADY. <https://ady.az/en/read/index/8/43> (accessed 8 August 2019).
 12. Expert Panel Report. (2023). Index No. 6; Developments in the Caucasus. Monitoring and Defense Management Studies Group, IRI Military Command and Staff University Publications. [in Persian]
 13. Hafez-Nia, M. R. (2017). Principles and concepts of geopolitics. Tehran: Amir Kabir Publishing. [in Persian] URL: <http://opac.nlai.ir/opac-prod/bibliographic/4668275>
 14. Haggett, P. (2001). Geography: A Global Synthesis. Publisher: Prentice Hall.
 15. Jardine, B. (2017). Full steam ahead: Long-awaited Baku-Tbilisi- Kars railway opens. Eurasianet. <https://eurasianet.org/fullsteam-ahead-long-awaited-baku-tbilisi-kars-railway-opens> (accessed 8 August 2019). (Page no longer available)
 16. Ghorbani, M. & Raeisi Nejad, A. (2024). Iran's foreign policy in the Second Karabakh War: Factors and approaches. *Global Politics*, 12(1), 199-234. [in Persian] DOI: [10.22124/wp.2023.23398.3111](https://doi.org/10.22124/wp.2023.23398.3111)
 17. Kasravi, R. & Behzadi, M. R. (2019). The complete text of the treaties between Iran and Russia: The Gulistan and Turkmenchay treaties. Tehran: Parandeh Publishing. [in Persian] URL: <http://opac.nlai.ir/opac-prod/bibliographic/5937256>
 18. Kemp, G. & Harkavy, R. (1997). Strategic Geography and the Changing, Rotledge Publication. URL: <https://policycommons.net/artifacts/433832/strategic-geography-of-the-changing-middle-east/1404889/>
 19. President. Az. (2019). Speech by Ilham Aliyev at the 2nd One Belt One Road Forum in Beijing. President. Az. <https://en.president.az/articles/32934> (accessed 9 August 2019). (Page no longer available)
 20. Naseri, M. & Shakouri, A. (2024). Iran and the geopolitics of the Zangezur corridor. *Central Asia and Caucasus Studies*, 30(125), 55-94. [in Persian] URL: <http://ca.ipisjournals.ir/article/714199.html>
 21. Lacoste, Y. (1988). Geography, first in the service of war (A. Sarvghadam, Trans. M. Papi Yazdi, Intro). Mashhad: Astan Quds Razavi. [in Persian] URL: <http://opac.nlai.ir/opac-prod/bibliographic/488729>
 22. Stoica, A. (2019). Southern gas corridor project. *Energy Industry Review*. <https://energyindustryreview.com/oil-gas/southerngas-corridor-project/> (accessed 8 August 2019). (Page no longer available)

23. Talai Hoor, R. & Mahdipour, A. H. (2024). Turkey and its role in the relations between Iran and Azerbaijan. *Central Asia and Caucasus Studies*, 30(126), 145-166. [in Persian] URL: http://ca.ipisjournals.ir/article_716152.html
24. World Bank. (2023). World Bank Open Data. World Bank. <https://data.worldbank.org/>
25. Zarei, B. & Mousavi Shahidi, S. M. (2024). Iran and the geopolitical actors of the Caspian Sea: Interaction, confrontation, capacities, and strategies. Tehran: University of Tehran Publishing. [in Persian]

